

StadsGIS Enköping

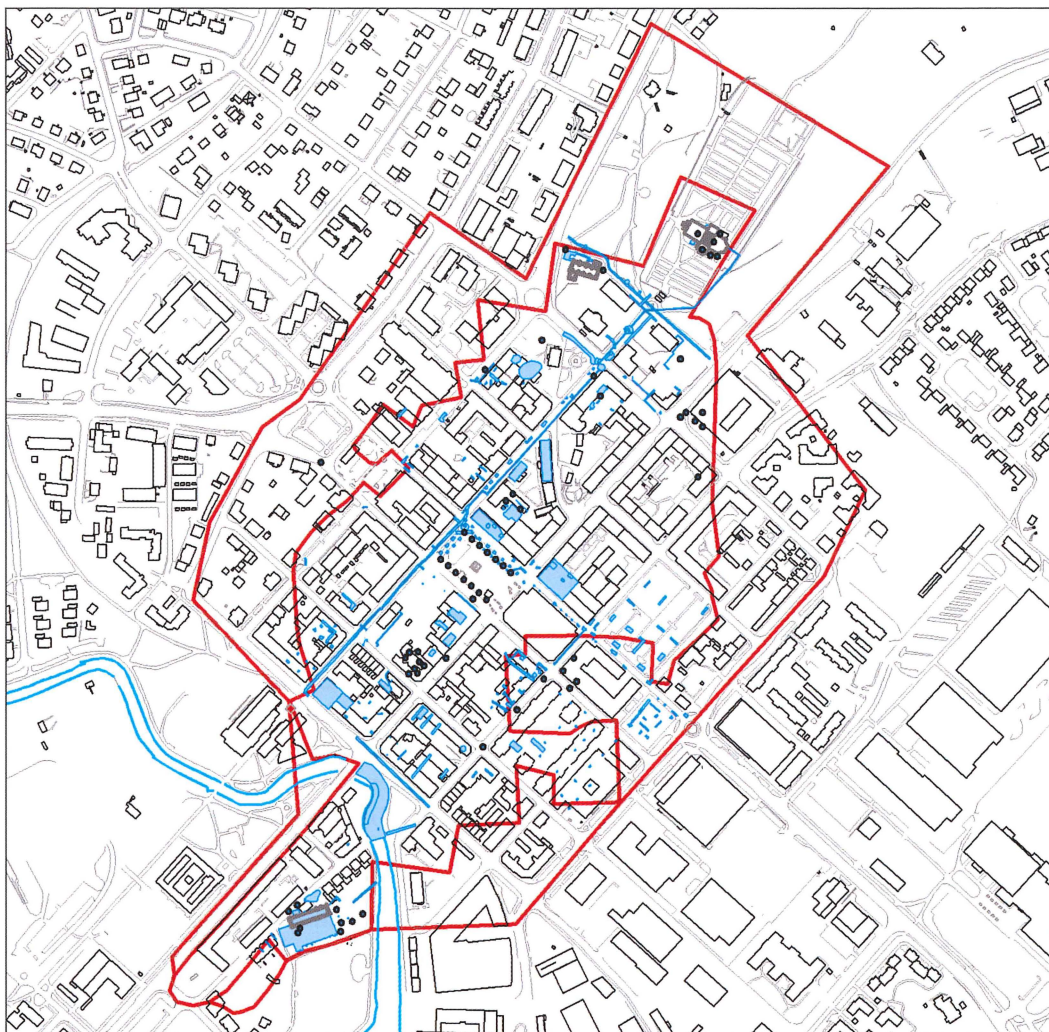
– en sammanställning av 135 års arkeologisk verksamhet

ANNA ÖLUND OCH JOAKIM KJELLBERG

Under 2010 har Upplandsmuseet på uppdrag av Länsstyrelsen i Uppsala län byggt ett GIS-baserat stadsarkeologiskt undersökningsregister för Enköpings stad. StadsGIS Enköping är en databas med uppgifter om resultatet från samtliga tidigare utförda arkeologiska undersökningar i Enköping¹. Dessa undersökningar har gjorts sökbara i en karta. Tillsammans utgör databasen och kartan ett geografiskt informationssystem, ett så kallat GIS-program. Genom detta StadsGIS ges en lättöverskådlig och samlad bild av det arkeologiska kunskapsläget för staden och möjliggör en kontinuerlig uppdatering allt eftersom nya resultat läggs till. StadsGIS Enköping omfattar sammanlagt 115 arkeologiska iakttagelser vilka gjorts under åren 1876–2010. Denna sammanställning av

arkeologiska resultat skapar för första gången möjligheten att studera stadens utveckling genom olika tidsperioder.

Syftet med beställningen från länsstyrelsen var att få tillgång till ett arbetsredskap som underlättar behovsprövningen av arkeologiska insatser i Enköpings stad i samband med exploateringar. Målsättningen från Upplandsmuseets sida har utöver att tillgodose länsstyrelsens beställning, också varit att skapa ett undersökningsregister med möjligheter för vidare bearbetning av arkeologisk grunddata. Byggnationen av databasen har inneburit ett ansenligt arbete som inkluderat flera olika delar. Dessa utgörs av en omfattande arkivgenomgång, utformning av databasstrukturen, konstruktion av databasen, registrering och digitalisering av arkivmaterial, länkning

Figur 1. Kartvy från StadsGIS Enköping. Arkeologiska undersökningar i staden är markerade med blått. Röda linjer anger gränsen för fornlämningsområdet och bevakningsområdet (Raä 26:1 och 26:2).

mellan GIS-program och databas samt databassökningar. Innan själva databasen utformades gjordes en förstudie över tidigare utförda StadsGIS i Sverige. På så sätt gavs StadsGIS Enköping goda förutsättningar för framtida samordning. StadsGIS Enköping var också ett pilotprojekt, eller första test, för det fortsatta arbetet med länets andra medeltida städer, d.v.s Uppsala, Östhammar och Öregrund. Under 2011 har Upplandsmuseet påbörjat arbetet med ett sedan länge efterlängtat StadsGIS över Uppsala stad.

Den historiska bakgrunden

Enköping omnämns i det skriftliga källmaterialet för första gången 1164–1167. Uppland tycks vid denna tid varit indelat i tre pastorat, där prostkyrkan för Fjädrundaland fanns i Enköping. Stadens kyrkliga centrum med Vårfrukyrkan, S:t Ilian och S:t Olof låg i norra utkanten vid den topografiskt dominerande Enköpingsåsen. Sannolikt fanns även ett hospital i denna del av staden, tidigast omnämnt 1278. I stadens andra ände, utanför den egentliga stadskärnan etablerades ett franciskanerkonvent omkring år 1250 på Tryggön (senare Klosterön, se figur 2). I kyrkligt hänseende var Enköping under tidig medeltid mycket betydelsefullt, jämförbart med Östra Aros och nästan likvärdigt med Sigtuna. Stadens tillkomst och urbaniseringsprocess har ofta setts

som en vidareutveckling av en handelsplats som troligen etablerats under yngre järnåldern eller tidig medeltid². I staden har de viktiga och årligen återkommande Tjugonedags- och Skeppundsmarknaderna hållits. Sedan tidig medeltid har järnhandeln med Bergslagen och Västmanland dominerat, men även norrlandshandeln har troligen varit av stor betydelse. Enköping tycks ha haft en blomstringsperiod under hela 1300-talet. Stadens utveckling tycks dock inte ha varit lika gynnsam under senmedeltid som för närliggande städer runt Mälaren.

Mälarens uppgründning, Gustav Vasas reformpolitik samt det relativt korta avståndet till Stockholm, Uppsala och Västerås medförde att staden med tiden tappade sin ställning som central handelsplats. Slutet av 1500-talet och början av 1600-talet innebar höjda skatter för Enköpings invånare, efter den omfattande stadsbranden våren 1572. Ytterligare två stadsbränder drabbade staden 1609 och 1622³. Under 1600-talets sista årtionden präglades Enköping av missväxt och epidemier och den landsomfattande pesten 1710-1712 drabbade även staden mycket hårt under senhösten 1710⁴. De politiska strukturförändringarna under 1600-talet medförde att stadens ekonomi försköts från handel till en agrart inriktad produktion för export. Genom donationer av mark uppmuntrade Karl IX och senare drottning Kristina denna utveckling. Enköpings borgare kom från 1600-talet

Figur 2. Undersökningen av Enköpings kloster pågick mellan 1929–1931. På fotot ses klosters öst- och sydflygel. Under 1700-talet uppfördes tre gårdar på klosterruinens norra del, samt över klosterkyrkan. Foto Nils Sundquist, Upplandsmuseet.

och framåt att inrikta sig på trädgårdsodling, främst för avsalu i Stockholm⁵. Pepparrotsodlingen, som staden är känd för, skulle dominera den agrara näringen under 1800-talets första hälft⁶. I augusti 1799 utbröt en brand som kom att öde-

lägga stora delar av stadskärnan. Den nya stadsplanen från år 1800 uppvisar det reglerade gatunät som vi känner idag. Två områden kom dock aldrig att följa den moderna rutnätsstaden; Rådhusgatan och Munksundsområdet.

Figur 3. Sigillstamp från Enköping men skriften S`SANTCTI GEORII ENECOPIE. Sigillet avbildar troligen S:t Göran och kan vara en av de äldsta avbildningarna av helgonet i Sverige. Sigillet har utifrån rustningsdetaljer daterats till 1200-tal och det något grova arbetet tyder på provinsial tillverkning. Sigillet finns att beskåda på Enköpings museum. Foto ATA.

Geografiska förutsättningar

Staden låg ursprungligen på den plats där en mälarvik möter en utlöpare av Enköpingsåsen. Detta var ett kommunikativt idealiskt läge för en tidig stadsetablering. Förleden i stadens namn anses syfta på "vägknut"⁷. Enköpings nuvarande marktopografi domineras av Enköpingsåsen. Grusåsens relativt branta sluttning ned mot dagens å och den tidigare Mälarstranden gör att stadens norra delar sluttar ganska brant. I söder och närmare ån planar topografin ut och ansluter till de omkringliggande lerslätterna. Enköpingsåsen utgör en naturlig och, undantaget Dalälven, obruten väg mot landets mer nordliga delar. En fortlöpande landhöjning har medfört en strandlinjeförskjutning, där stadens centrum hamnat allt längre från Mälaren. Det tidigare utmärkta hamnläget kom alltså successivt att försämrans, för att i början av 1700-talet

till slut flyttas utanför stadsområdet⁸. Landhöjningen och den vikande strandlinjen är ett mycket omdiskuterat kapitel i stadens historia. Den ursprungliga topografin tillsammans med strandlinjeförskjutningen bildar naturförutsättningar för stadens utbredning vid olika tidpunkter.

Stadsarkeologi

Sverige och de nordiska länderna är i ett internationellt perspektiv föregångare inom stadsarkeologin. Det arkeologiska intresset för städer går att följa bakåt till slutet 1800-talet. Den vetenskapliga kvalitén och de tidiga undersökningarnas utformning skiljer sig dock avsevärt åt mellan olika städer. I detta tidiga skede präglades ofta stadsarkeologin av konst- och byggnadshistoriska intressen, där enskilda monument stod i fokus⁹. Så var

Figur 4. Byggnadsarbeten i kvarteret Borgmästaren i början av 1934. I bakgrunden skimtar Stora torget. I samband med arbetet gjorde Nils Sundquist några arkeologiska iakttagelser av bl.a. husgrunder, stenläggningar, en brunn, rustbäddar och risgärdesgårdar. Foto sannolikt Nils Sundquist, Upplandsmuseet.

även fallet för Enköpings stad där undersökningarna av klostret påbörjades 1876. På 1930-talet gick stadsarkeologin i en stagnation och det skulle komma att dröja ända fram till efter andra världskriget innan en mer professionell stadsarkeologi skulle komma att ta form i Sverige och Europa.

I Norden företräds denna andra period av arkeologi i stadsmiljö framförallt av storskaliga undersökningar i Lund och Bergen. Dessa kom att bli tongivande inom den fortsatta stadsarkeologiska verksamheten liksom att prägla den brittiska stadsarkeologin. Stadsarkeologin var inte förberedd inför den massiva

”förnyelsevåg” som svepte fram över de svenska stadskärnorna under 1960- och 1970-talen. Denna medförde storskaliga rivningar av äldre bebyggelse men också byggnation med nya metoder vars främsta hot mot arkeologin var de omfattande utschaktningarna, ibland av hela kvarter. Den antikvariska situation som skapades därigenom skiftar kraftigt mellan olika medeltida städer i Sverige. I vissa städer har omfattande utschaktningar gjorts utan nämnvärd arkeologisk dokumentation, så som exempelvis i Västerås. Andra städer såsom Enköping drabbades inte i lika stor grad av omfattande utschaktningar av medeltida kulturlager. De antikvariska instrumenten kom dock inte att utvecklas i nivå med uppgiften¹⁰. Först i och med förändringar i lagstiftning och organisation förbättrades läget något under senare delen av 1970-talet då Riksantikvarieämbetet tog ett nationellt ansvar över den arkeologiska situationen i städerna. Mellan åren 1976–84 pågick projektet Medeltidsstaden där situationen i de enskilda städernas för första gången kunde överblickas. Förändringar i Kulturminneslagen ökade även skyddet av stadskärnornas kulturlager. Antalet stadsarkeologiska undersökningar kom stadigt att öka fram till mitten av 1980-talet, varefter en drastisk avmattning skedde av såväl arkeologi som nyproduktion i stadskärnorna¹¹. För Enköpings del påbörjades det stadsarkeologiska uppsvinget redan

1975–76 med undersökningarna i kvarteret Traktören vid Stora torget. Följande år undersöktes medeltida kulturlager i kvarteret Vävaren vid Kungsgatan–Sandgatan.

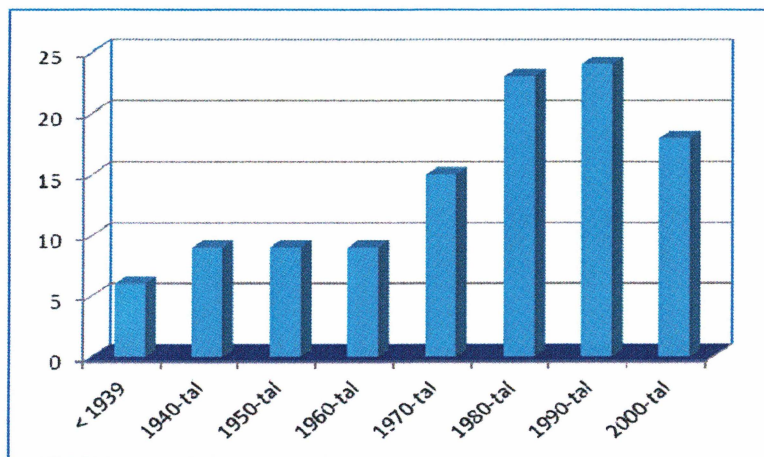
Sedan mitten av 1980-talet har den stadsarkeologiska situationen präglats av småskaliga undersökningar, även om undantag finns där enstaka större utgrävningar skett. Det huvudsakliga arbetet för verksamma institutioner utgörs av småschaktningsövervakningar, vilka sällan ger möjligheten till större överblickar av historiska förlopp. Sannolikt är det denna arbetssituation som bidragit till att så få omfattande vetenskapliga publikationer om stadsarkeologi, även monografier över enskilda städer, har utkommit efter stadsarkeologins storhetstid på 1980-talet. Tyvärr har även arbetet med att sammanställa alla arkeologiska observationer, såväl större som mindre, inom städerna avstannat på de flesta orter efter projektet Medeltidsstadens genomförande. Likaså är stora mängder uppgrävt material från 1970- och 1980-talen ännu i stort sett obehandlade. Under perioden avgjordes även några mycket betydelsefulla rättegångar (kvarteret Kranzen i Uppsala, kvarteret Ernst i Ronneby, kvarteret Bromsgården i Örebro) där kostnadsansvar och kulturminneslagen prövades. Dessa rättegångar måste sägas utfallit till arkeologins favör där arkeologiska undersökningar kom att bli en ordinarie del av byggprocessen¹².

Figur 5. Rivning av senmedeltida gotiska källarvalv vid Kyrkogatan–Rådhusgatan 1968. Fotograf okänd, Upplandsmuseet.

Den stadsarkeologiska verksamheten i Enköping har till största del utförts av Upplandsmuseet och Riksantikvarieämbetet UV. Mellan åren 1929–1975 är det Upplandsmuseet som stått för undersökningarna som främst omfattat arkeologiska undersökningar, men även byggnadshistoriska uppmätningar och inventeringar. Under perioden 1975–1998 är

det Riksantikvarieämbetet UV som stått för det arkeologiska arbetet i staden. De senaste tio åren, 1999–2010, har återigen arkeologin i Enköping utförts av den arkeologiska avdelningen på Upplandsmuseet. Under åren 1929–1975 handlade en stor del av undersökningarna om dokumentation av arkeologiskt intressanta fynd eller iakttagelser vid större bygg-

Figur 6. Arkeologiska undersökningar i Enköping mellan 1876–2010.

projekt (ex kvarteret Apotekaren och kvarteret Borgmästaren). Exploateringsundersökningarna under dessa år utfördes alltså inte på arkeologins villkor och arkeologin ansågs inte som en del av byggprocessen. Enköpingsarkeologin bedrevs främst av Nils Sundquist (Upplands förste landsantikvarie från 1939) som intresserade sig för den medeltida staden redan i slutet av 1920-talet, vilket resulterade i Klostergrävningen (figur 2). Under ledning av Sundquist bedrevs ett flertal forskningsundersökningar i staden såsom utgrävningarna av Klostret, S:t Ilian och Vårfrukyrkan. Dessa var också många gånger snarare byggnadsarkeologiska uppmätningar än rena arkeologiska utgrävningar.

Den kraftiga ökningen av arkeologiska insatser i Enköping från mitten av 1970-talet kan inte enbart förklaras med ett ökat exploateringstryck. Det är först i detta skede som de medeltida stadskärnorna erhåller lagstadgade skydd, vilket resulterar i antikvariska åtgärder i större utsträckning än tidigare. Under 1980- och 1990-talet utfördes nästan uteslutande mindre s.k provundersökningar. Exploateringen under 1980- och 1990-talen handlade främst om nybyggnation i stadens centrala delar. Lågkonjunkturen under 1990-talet innebar ett snabbt minskat exploateringstryck vilket fick stora konsekvenser för arkeologin. Sedan 1999 har det arkeologiska arbetet främst rört schaktningsövervakningar och mindre

Figur 7. Den hittills största arkeologiska undersökningen genomfördes 1975 i kvarteret Traktören vid Kungsgatan–Källgatan. Här grävdes resterna efter byggnader och gränder fram, vilka har en preliminär datering till 1200- 1400-tal. Förmodligen omfattades delar av två, möjligen tre, medeltida stadstomter av undersökningen. Foto Marietta Douglas. ATA.

Figur 8. Arkeologisk förundersökning i kvarteret Fältskären (Pausparkeringen) i september 2011. Under parkeringsytan påträffades bland annat spåren efter en medeltida kammakarverkstad. Resultaten från undersökningen skall efter avrapportering föras in i StadsGIS Enköping. Foto Anna Ölund, Upplandsmuseet.

antikvariska kontroller. Från 2003 har dock Upplandsmuseet utfört några förundersökningar inför planerad nybyggnation i kv Fältskären, kv Skraddaren och kv Hökaren. Endast en större särskild undersökning i kv Snickaren 2004, har utförts i Enköping under 2000-talet.

Nya perspektiv och framtida möjligheter

StadsGIS Enköping ger stora möjligheter för framtida analyser av bebyggelsens utveckling under alla perioder av staden historia. Det är fullt möjligt att med

StadsGIS som verktyg belysa enskilda fyndkategoriers, konstruktioners och verksamheters rumsliga och kronologiska samband. StadsGIS möjliggör storskaliga analyser av exempelvis stadens grundtopografi och kulturlagertjocklek. Nu finns även förutsättningar att identifiera särskilt bevarandevärda områden samt studera den pågående nedbrytningen av stadens kulturlager. I en framtid är det önskvärt att StadsGIS Enköping kompletteras med noggrann rektifiering av det historiska kartmaterialet och att en byggnadsmodul utformad särskilt för att tillvarata den stora potential som stadens äldre byggnadsarkeologiska undersökningar rymmer.

Arbetet med StadsGIS Enköping har visat hur begränsad vår kunskap är kring denna stad är. Men också på den digitala teknikens goda möjligheter att fungera som framtida forskningsresurs. Trots mer än hundra arkeologiska insatser saknas storskaliga arkeologiska undersökningar med moderna dokumentationsmetoder i det närmaste helt. Likväl saknas kunskaper om kulturlagrens tjocklek, karaktär och representativitet i ett större perspektiv. I och med att StadsGIS Enköping kommit till stånd ges helt nya förutsättningar för ett framtida kunskapsuppbyggande kring stadens historiska skeden. Nu finns en ny plattform att utgå ifrån, både vad gäller handläggning kring framtida exploateringar och som avstamp för fortsatta forskningsinsatser.

Referenser

- Andersson, H. & Redin, L. 1980. *Stadsarkeologi i Mellansverige: läge, problem, möjligheter*. Medeltidsstaden 34. Riksantikvarieämbetet. Stockholm.
- Anund, J & Lagerlöf, A. 2009. "Den vetenskapliga revolutionen, 1990-talet." I UV 50 år. Ersgård, L (Red). Riksantikvarieämbetet. Stockholm.
- Broberg & Hasselmo 1992. *Rescue and research. Reflections of Society in Sweden 700–1700 AD*. Riksantikvarieämbetet arkeologiska underökningar skrifter nr 2. Stockholm.
- Calissendorff, K. 1986. *Ortnamn I Uppland*. Stockholm.
- Dahlgren, S. 1979. *Enköpings stads historia- del II från 1718–1950*. Uppsala.
- Damell Modin, M & Damell, D. 2009. "En växande organisation. 1970- och 1980-talen." I UV 50 år. Ersgård, L (Red). Riksantikvarieämbetet. Stockholm.
- Gustavsson, J H. 1979. *Medeltidsstaden 12. Enköping*. RAÄ & SHM rapport. Stockholm.
- Larsson, S. 2000. *Stadens dolda kulturskikt- Lundaarkeologins förutsättningar och förståelsehorisonter uttryckt genom praxis för källmaterialsproduktion 1890–1990*. Archaeologica Lundensia 9. Kulturhistoriska museet. Lund.
- Ljung, S. 1963. *Enköpings stads historia. 1. Tiden till och med 1718*. Enköping.
- Ölund & Kjellberg, J. Med bidrag av Qviström, L. 2010. *StadsGIS Enköping*.

Kulturlager och tidigare undersökningar inom fornlämningsområdet för Enköpings äldre stadsbebyggelse. Upplandsmuseet rapport 2010:64. Uppsala.

Noter

- 1 Ölund & Kjellberg 2010
- 2 Gustafsson 1979, s. 6
- 3 Ljung 1963, s. 445
- 4 Ljung 1963, s. 450ff
- 5 Ljung 1963, s. 332, 373
- 6 Dahlgren 1979, s.169f
- 7 Calissendorff 1986, s. 85
- 8 Gustafsson 1979, s. 6
- 9 Larsson 2000, s. 85
- 10 Andersson & Redin 1980, s. 13
- 11 Broberg & Hasselmo 1992, s. 16
- 12 Damell Modin & Damell 2009, s. 58f,
Anund & Lagerlöf 2009, s. 119

Anna Ölund är arkeolog och arbetar som antikvarie vid Upplandsmuseets arkeologiska avdelning. Anna har sedan 2004 bland annat arbetat med arkeologiska undersökningar i Enköpings stad.

Joakim Kjellberg är medeltidsarkeolog och arbetar som antikvarie vid Upplandsmuseets arkeologiska avdelning. Joakim har under senare år främst arbetat med arkeologi i stads- och kyrkomiljöer.